

Annelien de Dijn , *Vrijheid, een woelig concept*

Annelien de Dijn is historicus en als hoogleraar verbonden aan de Universiteit Utrecht, waar ze een leerstoel politieke en intellectuele geschiedenis bekleedt. Haar onderzoek richt zich op de geschiedenis van het politieke denken in Europa en de Verenigde Staten van 1700 tot heden, en ze heeft ook een interesse in de oudheid en de Renaissance. Haar meest recente boek *Vrijheid: een woelige geschiedenis* (Alfabet Uitgevers) traceert de verschillende betekenissen van vrijheid van Herodotus tot heden en werd door de American Association of Publishers bekroond met de 2021 PROSE Prize in Philosophy.

Inleiding: een tweeslachtig concept

Tegenwoordig, aldus De Dijn, stellen mensen de meeste mensen vrijheid gelijk aan het bezit van onvervreembare rechten, die een privé domein afbakenen waarop geen enkele overheid inbreuk mag plegen. Maar is dit altijd zo geweest? En biedt deze blik op vrijheid, waarbij vrijheid afhangt van inperking van de staatsmacht echt de enige, of zelfs de meest natuurlijke kijk op wat het betekent vrij te zijn? En zo niet: hoe en waarom is onze opvatting over vrijheid dan veranderd?

Dit zijn de vragen die zij wil beantwoorden.

Interessant dat ze deze vragen zo stelt. Deze opvatting van vrijheid als afwezigheid van overheidsingrijpen is zeker iets wat je in Libertarische kringen en dan vooral in de VS tegen komt, maar het lijkt me in Europa geen mainstream-opvatting. Nu heeft De Dijn, Vlaamse van geboorte en nu Hoogleraar moderne politieke geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht, dit boek geschreven als resultaat van onderzoek dat ze in Amerika aan Harvard heeft gedaan. Maar dan blijft het toch boeiend dat ze hierin zo stellig is.

Zelf vindt ze de resultaten van haar studie “verbluffend”: “Ons huidige idee van vrijheid moeten we begrijpen als een doelbewuste en drastische breuk met opvattingen over vrijheid die veel ouder zijn. Eeuwenlang hebben westerse denkers en politici vrijheid niet gedefinieerd als bescherming tegen staatsbemoeienis maar als controle door het volk op de wijze waarop het wordt geregeerd. Zij hadden een *democratisch* concept van vrijheid: een vrije staat, waarin mensen zich zelf bestuurden.” (p.7). “Meer dan tweeduizend jaar werd vrijheid (dus) gelijk gesteld aan zelf bestuur door het volk. (..) Pas in de negentiende en twintigste eeuw begonnen politieke denkers in Europa en de Verenigde Staten andere opvattingen over vrijheid te verspreiden.” (p.9) De Dijn wil onderzoeken hoe dat kan. “Waarom werd het democratisch concept van vrijheid vervangen door het idee dat vrijheid afhankelijk is van inperking van de staatsmacht? (p.9).

In haar boek zegt ze te zullen aantonen dat de ontwikkeling van deze nieuwe kijk op vrijheid het resultaat van een lange politieke strijd die volgde op de “Atlantische Revoluties” aan het einde van de 18^e eeuw. Deze contrarevolutionaire herdefinitie van vrijheid beïnvloedde vervolgens nieuwe politieke bewegingen die in de 19^e eeuw opkwamen, zoals in het bijzonder het liberalisme. “Ook al zouden Europese liberalen uiteindelijk democratie als een voldongen feit accepteren, ze bleven betogen dat democratie en vrijheid verschillende dingen waren.” (p. 10) De reserve tegen democratie was dat “de onlangs bevrijde massa’s de staatsmacht zouden gebruiken om een economische herverdeling mogelijk te maken” (p. 10). Dit zou leiden tot nieuwe slavernij: “de komst van het collectivisme en daarmee de vernietiging van alle vrijheid, waren zo goed als onvermijdelijk.” (p.11) In de VS nam het “ongenoegen van de elites over de democratie (..) toe door de uitbreiding van het stemrecht tot de vrijgemaakte slaven en door de massamigratie naar het noorden.” (p. 11).

De vrijheid werd dus het best gediend als de macht van de massa's zo veel mogelijk aan banden werd gelegd. "Mind your own business", was in die optiek de beste definitie van vrijheid. In de jaren '30 en '40 kwam er veel kritiek op deze opvatting, die blijk gaf van onverholven verdediging van klassebelang. "Een volk kon pas echt vrij zijn als er een einde kwam aan zowel politieke als economische overheersing" (p. 11). Maar, aldus De Dijn, in de jaren na '45, de koude oorlog, verstomden deze stemmen en werd de gelijkstelling van vrijheid met minimale overheidsbemoeienis zelfs door linkse intellectuelen en stemmers geaccepteerd.

Ik vind dit een rare stelling: de periode na '45 stond juist in het teken van vergaande overheidsbemoeienis die leidde tot de ontwikkeling van de welvaartsstaat en de verzorgingsstaat. Ik zie de trend die De Dijn in Nederland pas een beetje opkomen in de periode vanaf Fortuin, aan de rechtse rand van de politieke spectrum.

Bij haar onderzoek hanteert De Dijn de volgende uitgangspunten:

1. vrijheid is niet alleen een verheven ideaal, maar ook een ideologisch wapen; dit is gesmeed in de oudheid;
2. dit boek richt zich op de ontwikkeling van 'vrijheid' als politiek concept
3. het idee van vrijheid is in de eerste plaats ontstaan als het tegenovergestelde van slavernij n juridische lijfeigenschap
4. de vraag naar de morele aspecten van vrijheid, zoals de vraag of mensen een vrije wil hebben, komt minder aan de orde
5. het boek richt zich op de westerse ontwikkeling van het vrijheid concept en gaat voorbij aan de Aziatische ontwikkelingen, met betrekking tot begrippen als 'merdeka'.

Het boek kent drie delen:

- I. De Lange geschiedenis van Vrijheid
- II. De wederopleving van Vrijheid
- III Een nieuwe kijk op vrijheid

Met daarnaast nog een epiloog: Vrijheid in de 21^e eeuw.

Deel I De Lange geschiedenis van de vrijheid

De Dijn begint met een anekdote, verteld door Herodotos, over twee jonge Spartanen die in 480 voor Christus op weg gingen naar het Perzische hof van koning Xerxes. Daar aangekomen werden ze geacht zich voor de koning op de grond te werpen, maar dat weigerden ze: 'Een Griek doet geen knieval voor een ander'. Griekenland, met andere woorden, is het land der vrijen. Het tegemover gestelde van vrijheid is slavernij, zo vonden de Grieken, maar zo werd het ook al daarvoor, b.v. in het Oude Testament gezien. Wat nieuw is echter, is dat de Grieken de begrippen vrijheid en slavernij in een politieke context, nl. als regeringsvorm omschreven. Met vrijheid bedoelden de Grieken primair dat ze niet door anderen overheerst werden, maar dat ze zich zelf bestuurden. Zij hadden dus een democratisch begrip van vrijheid.

Voor dit moment was dit vrijheidsbegrip nooit zo helder. De Dijn laat zien dat ook bij andere Grieken het begrip vrijheid lang niet altijd in deze democratische zin is gebruikt, maar vaak ook als juridische aanduiding: iemand is slaaf, of vrij. Maar vanaf ongeveer 500 v Chr. werd met de democratisering van de stadsstaten, de vrijheid een belangrijk ideaal in de Griekse cultuur (p. 29): belangrijke politieke

beslissingen werden door de demos, het volk, genomen. Meestal op het marktplein. De Dijn haalt Aritoteles aan om deze democratisering te verklaren. Ze ontstaat, doordat in de oorlogsvoering zwaar bewapende infanteristen belangrijker werden dan de cavalerie: iedereen kon infanterist worden; lang niet iedereen kon zich een paard veroorloven om bij de cavalerie te kunnen zijn. Latere geleerden twijfelen aan deze verklaring (p. 30). Het lijkt erop dat de 'vrijheidscultus' die is ontstaan in Griekenland, vooral een politiek bewustzijnsproces is in de voortdurende oorlogen met de Perzen. Grieken zagen zich zelf in dat kader graag als 'vrij' en de perzen juist als 'slaaf' en 'onderworpen'. (p.36). Tegen het einde van de Perzische oorlogen zagen Griekse denkers juist 'vrijheid' als hun belangrijkste politieke waarde, die hen ook onderscheidde van andere volken. (p.45) "Alle belangrijke besluiten werden in Athene genomen door de volksvergadering. Alle volwassen manlijke burgers hadden, ongeacht hun financiële status, een gelijke stem in deze vergadering." (p. 48) Overigens waren velen wél uitgesloten: vrouwen en ook slaven (die dus geen burgers waren). Niettemin – en dat is het punt dat De Dijn wil maken, er was in Griekenland een 'vrijheidscultus' en daarin werd vrijheid vereenzelvigd met Democratie: mensen kunnen alleen vrij zijn als ze zich zelf besturen.

De Dijn geeft overigens aan – en die tegenpool zie je steeds in de geschiedenis die zij beschrijft tegenkomen – dat er al snel weerstand ontstaat, van in dit geval de 'oligarchen'. "Democratie was in hun ogen feitelijk geen heerschappij van allen, maar een staatsvorm die buitensporig veel macht verleende aan de armen, die in elke samenleving veel talrijker zijn dan de rijken." (p. 56) Juist deze thematiek zie je steeds terugkomen: democratie leidt tot heerschappij van de armen (en de armen van geest) over de rijken en over hen die slim zijn en de wereld vooruit brengen. Plato onderscheidde in boek 8 van 'De Staat' vier regeringsvormen:

- timocratie: regering door militairen
- oligarchie: regering door de rijken
- democratie: regering door de armen
- tirannie: regering door één persoon

Volgens hem is "democratie de enige staatsvorm die aantrekkelijk is voor iemand die van nature vrij is" (p.68): collectieve vrijheid die democratische regimes bieden zijn een noodzakelijke voorwaarde om individuele onafhankelijkheid te borgen. Niettemin was Plato een criticus van democratie. Het zou tot bandeloosheid leiden die uiteindelijk ook tot zijn eigen ondergang zou leiden (p. 70). (Interessant, dat dit steeds het thema van autocraten is). M.a.w. "Democratische vrijheid zat zich zelf in de weg." (p. 70). Plato verwierp overigens ook het alternatief, t.w. regering door de rijken. Zijn voorstel was de bekende 'koning-filosoof', die het beste voor heeft met het volk. Interessant is dat hij in later werk toegeeft dat die 'koning-filosoof' waarschijnlijk niet echt te vinden is en dat daarom "mensen in het best mogelijke staatsbestel leefden als ze onder het bewind van wetten stonden en niet van mensen" (p.72): een (vroeg) pleidooi voor de 'rule of law', dus. Die wetten echter worden gegevens door een wetgever van een haast goddelijke wijsheid en zeker niet door het volk.

Vanaf de 4^e en 3^e eeuw v Chr. verandert het debat in Griekenland, althans in de stadsstaten. Dat lijkt te maken te hebben met de ontwikkeling van Macedonie als een machtig rijk werd. Met name Alexander de Grote die steeds grotere gebieden inlijfde speelde daarbij een belangrijke rol. Het centrum van de macht in de Grieks sprekende wereld verschoof van de (burgerlijke) stadsstaten, naar de hoven van de grote koninkrijken die ontstonden. Daarmee verdween ook het democratisch perspectief. Plato en Socrates waren vooral kritisch omdat democratie tot ongeremde hartstichten van de meerderheid leidt, die de rechten van de (rijke) minderheid in gevaar brengt. Daarom is volgens Socrates ware vrijheid alleen te vinden in volledige controle over de eigen hartstochten. (p.80)

Van de Grieken gaat De Dijn naar de Romeinen die volgens haar in 509 v Chr. de eerste stap naar vrijheid zetten, toen er een volksofstand ontstond tegen een corrupte koning. In plaats van zich zelf tot nieuwe koning te kronen, besloot de leider van de volksofstand, Lucius Brutus, het Romeinse staatsbestel te veranderen: de belangrijkste magistraten, de consuls, zouden voortaan gekozen worden. Bovendien mochten ze niet op eigen houtje besluiten nemen, maar moesten ze zich laten adviseren door de Senaat, die zou bestaan uit de meest eminente personen uit Rome. Zo werd de monarchie vervangen door de 'res publica'. (p.87) Dat was een mooie stap, maar in de praktijk lag de macht bij een kleine elite, de patriciers. Het gewone volk, de plebejers, hadden niets in te brengen. (p. 89). Uiteindelijk leidde 200 jaar van plebische agitatie tot hervormingen, waardoor allereers sommige ambten ook voor hen beschikbaar kwamen ('volksribunen') en bovendien kwam er een 'volksraad' die eveneens een rol had bij wetgeving. Zelfs werd het veto-recht van de senaat afgeschaft. Het is boeiend dat deze tweeslag van 'volkskamer' en 'semaat' eigenlijk nog steeds bestaat.

Volgens De Dijn hechtten de gewone Romeinen evenveel waarde aan (hun) vrijheid als de Grieken. (p. 90). Daarbij was er steeds strijd tussen de welgestelden, verenigd in de Senaat en de armen, die niettemin ambitieuze politici konden maken, of breken. Niettemin eindigt de republiek en gaat deze over in het keizerrijk. Waarom? De Dijn haalt twee samenhangende verklaringen aan: Enerzijds was er de extreme oppositie van de 'optimates' (de bovenlaag) tegen de populares (de onderklasse), met veel gebruik van geweld. Anderzijds was er de groeiende invloed van de legers (precies als eerder bij Alexander de Grote) op het politieke leven. (p.107). De moord op Ceasar – de inmiddels oppermachtige – kan dan ook worden gezien – en in ieder geval zagen de samenzweerders dit zo - als een 'tirannen-moord', gerechtvaardigd vanuit het perspectief van de vrijheid. (p. 112). Daarna kwamen met wat intermezzo's de keizers aan het bewind. Weliswaar claimde Augustus dat met zijn komst de vrijheid weer was hersteld, maar dat was toch niet zo makkelijk vol te houden. Na het geleidelijke verval van Rome en de overgang naar de middeleeuwen, raakte ook het vrijheidsbegrip in de versukkeling. Niet dat "intellectuelen in het Latijnsprekende Westen geen kritiek hadden op de machthebbers (..) Verbitterde aanklachten tegen tirannie waren absoluut niet ongewoon. (..) Maar het voorgestelde alternatief voor tirannie was altijd een monarchie. (..) Het idee dat (..) zelfbestuur door het volk het beste alternatief voor tirannie was, werd in de middeleeuwen zelden geopperd." (p. 145). In tegendeel: het woord vrijheid was alleen verbonden aan de kerk, als enige uiteindelijk bepalende instantie.

De opkomst van de steden in Noord Itale en andere delen van Europa leidde tot een einde van het gezag van de bisschoppen en daarmee tot een nieuwe impuls voor het denken in termen van vrijheid.

Deel II: De wederopleving van de vrijheid

Met de komst van de renaissance veranderde de cultuur en het politiek denken in Europa, wat leidde tot een herleving van de vrijheidscultus uit de oudheid. (p. 157). De Renaissance is volgens Burckhardt "de periode (..) waarin eerst Itale en daarna de rest van Europa modern werd, een ommekeer die verbonden is met de ontdekking van het individu." (p. 158) In Itale zijn we dan ook getuige van de opkomst van de persoonlijke vrijheid. De meeste hedendaagse historici zien deze visie echter als een mythe. Veeleer moeten we de Renaissance niet zien als het beging van de moderniteit, maar als een eeuwenlange campagne om delen van de vergeten antieke wereld weer

op te roepen. Een sleutelrol in dit traject was weggelegd voor een kleine, maar invloedrijke groep geleerden, de humanisten en hun inspanningen om verloren teksten terug te halen kreeg een grote impuls door de ontwikkeling van de drukpers als communicatiemiddel. (p. 159). De humanistische beweging vond een belangrijk deel van haar oorsprong bij één persoon, te weten Francesco Petrarca, die rond 130 zijn tijdgenoten wilde “wekken uit hun slaap van vergetelheid.” Tussen 1350 en 1550 toen de Spaanse monarchie Noord-Italië in zijn greep kreeg, produceerden de humanisten een niet aflatende stroom van teksten die de antieke ‘vrijheid’ en de antieke vrijheidsstrijders ophemelden. (p. 162) Florence was daarbij bij uitstek de plek, zij het dat dat zeker geen democratie was. In plaats daarvan werd de dienst uitgemaakt door enkele elitefamilies, waarbij uiteindelijk de Medici de macht aan zich trokken en Florence in een autocratie veranderden. In oppositie daartegen kwamen er tractaten, zoals van Rinucini ‘Over Vrijheid’, die benadrukte dat “een volk simpelweg niet vrij kan zijn als het niet zelf het bestuur in handen had en alles ‘zelf onder controle’ hield” (p. 164). Ook was er Machiavelli die klaagde over de slavernij waaraan de Florentijnen onderworpen waren geraakt. (p. 165) Volgens Machiavelli in zijn ‘Verhandelingen’ was de hele wereld een speelbal van kwaadaardige mannen geworden: “Alle mensen uit antieke tijden waren grote minnaars van de vrijheid dan die uit het heden” (p. 166), hetgeen volgens Machiavelli voortvloeide uit de opkomst van het Christendom dat de ‘woestheid’ had ondermijnd die nodig is om tegen de tirannen te vechten. Een terugkeer naar de politieke modellen van de oudheid lag voor de hand. Hij verklaarde de ‘vrijheid’ in het oude Rome enerzijds uit het respect dat de Romeinen hadden voor de wet en anderzijds ook uit de bereidheid om zelf de wapens op te nemen, zodat ze geen huursoldaten hoefden in te huren, waardoor ze voor hun bescherming dan ook niet van krijgsheren afhankelijk waren. (p. 167)

Waarom sloeg de passie voor de vrijheidscultus in de oudheid in Noord-Italië zo aan? De Dijn is daar simpel over: Noord-Italië “werd niet gedomineerd door de adel en de geestelijkheid, zoals in de landen ten noorden van de Alpen. Nee, in Italië waren het de steden en de handelselites die de toon zetten. De belangrijkste geschoolde beroepsgroepen waren de advocaten en de notarissen, omdat zij contracten opstelden die handel mogelijk maakten. Deze mannen zochten modellen, waarnaar ze hun leven konden inrichten en vonden die kant-en-klaar bij de seculiere elites in het oude Griekenland en Rome.” (p.169). Samengevat: vrijheid ontstond in de handelende stadsstaten in Italië en verspreidde zich via de drukpers. Ook in Noord-Europa vind de wedergeboorte van de antieke vrijheid plaats via de Renaissance. Humanistische kennis bereikte het Noorden vanuit Italië, via rondreizende geleerden, maar ook via soldaten die rooftochten pleegden en daarmee boeken en kunstschaten naar het Noorden brachten. Ook in het Noorden, vooral in de lage landen, speelden de steden hierbij een belangrijke rol. Deze hadden een behoorlijke – zij het geringere – autonomie dan in Italië.

Interessant is wat De Dijn opmerkt over James Harrington in Engeland. Hij concludeerde dat een volk alleen vrij kon zijn onder wat hij als volksregering en democratie betitelde, maar voegde daaraan toe dat politieke instituties hiervoor niet voldoende zijn. Het behoud van vrijheid vereist een bepaalde mate van sociaal economische vrijheid, in het bijzonder vrijheid van grondbezit. Alleen een zekere mate van gelijkheid in de verdeling van de productiemiddelen was voorwaarde voor vrijheid. (p. 191). Dit thema van gelijkheid als basis voor vrijheid (of juist als bedreiging van die vrijheid) domineert het vrijheidsdebat sindsdien (p.193). Overigens kende de vrijheidsliefde van de humanisten wel zo zijn grenzen. In de praktijk ging het altijd om de vrijheid voor een bepaalde kleine groep.

Daarnaast gaat De Dijn uitvoerig in op de vraag wat de betekenis is van de Reformatie. Ze verzet zich tegen het narratief (van de 19^e eeuw) dat het vooral de reformatie was die leidde tot een nieuwe herwaardering van persoonlijke vrijheid. Dat klopt niet. De grote hervormers verspreidden juist flink autoritaire standpunten. Ze pleitten niet voor persoonlijke vrijheid, maar voor uitroeiing van ketterij.

“Er loopt geen directe lijn van de reformatie naar het idee dat vrijheid bescherming vraagt tegen buitensporige staatsmacht.”(p. 202)

Naast de betekenis van de reformatie is er ook altijd veel aandacht geweest voor het natuurrechtdenken. We moeten dit volgen De Dijn begrijpen als reactie op het morele scepticisme dat was ontstaan als gevolg van de reformatie en de daaruit voortvloeiende godsdienstoorlogen:

- de reformatie had voorheen geaccepteerde manieren voor legitimatie ('de bijbel') onhoudbaar gemaakt.
- Bovendien leidde het natuurrechtdenken allerm minst tot de gelijkstelling van vrijheid met een verzameling onvervreembare individuele rechten. (p.203/204)

Veel natuurrechtdenkers waren sterk conservatief. Een uitzondering daarop is Spinoza, die betoogde dat van alle regeringsvormen alleen een democratie legitiem kan zijn omdat dat de enige regeringsvorm is waarbij de natuurlijke vrijheid van de mens behouden blijft. (p. 205). John Locke voegt daaraan toe dat burgerlijke vrijheid niet betekent dat je maar kan doen wat je wilt: vrijheid van mensen onder een regering betekende een vaste regel hebben om naar te leven, gemeenschappelijk voor iedereen in de samenleving en gemaakt door de wetgevende macht. (p. 206). Min of meer daar tegenover staat de mening van Hobbes: “de grootste vrijheid van subjecten is afhankelijk van het stilzwijgen van de wet, want in gevallen waarin de vorst geen regel heeft voorgeschreven, heeft het subject de vrijheid om naar eigen inzichten dingen te doen, of te laten.” (p. 207)

Aan het einde van de 17^e eeuw was (niettemin) een breed verankerde gedachte dat mensen alleen vrij konden zijn als ze niet afhankelijk waren van de wil van een ander. Individuele vrijheid kon dus alleen bestaan temidden van collectieve vrijheid. (p. 212), ofwel: “als de wetgeving niet toebehoort aan een natie, is er geen samenleving, alleen een heer en een kudde vee.” (p. 206)

Vervolgens beschrijft De Dijn de betekenis van wat zij noemt de ‘Atlantische Revoluties’ voor het denken over vrijheid. Daarbij gaat het om de Amerikaanse revolutie, de Franse revolutie en de ontwikkelingen in Engeland. “De vrijheid waarvoor de Atlantische revolutionairen vochten, was van een specifieke soort: de antieke vrijheid om zich zelf te besturen.” (p. 218) Deze zelfde revolutionairen waren ook van mening dat bevrijding van de mensheid alleen mogelijk was met meer politieke en economische gelijkheid. Dit was een opvatting die hen er als regel niet van weerhield er zelf slaven op na te houden. (p. 229). Niettemin ziet De Dijn de Atlantische revoluties als een hoogtepunt in een lange traditie die teruggaat naar de oudheid: vrijheid is alleen mogelijk met zelfbestuur. (p. 235) Daarbij was natuurlijk vervolgens de vraag aan de orde of het ‘volk’ rechtstreeks zich zelf bestuurt, of via vertegenwoordiging. Rousseau moest niets hebben van vertegenwoordiging, maar mensen als Hamilton en Madison zagen daar veel heil in, omdat een vertegenwoordiging van burgers beter in staat is om de wettelijke belangen van het land te onderscheiden. (p. 247/248). De Amerikaanse revolutionairen waren zeer geporteerd voor het idee van ‘natuurrechten’. Het succes van de Atlantische revoluties stimuleerde echter ook weer een tegenbeweging in het denken over vrijheid, waar vrijheid niet primair ging over de controle van het volk op zijn regering, maar vooral over de mate waarin mensen vrij waren om te genieten van hun leven en eigendommen, zonder interventie vanuit de regering. In die visie is democratie juist een bedreiging van vrijheid. (p. 264)

Deel III, Een nieuwe kijk op vrijheid

Johann August Eberhard maakt in zijn essay ‘Over de vrijheid van de burger en de principes van regeringsvormen’ voor het eerst het onderscheid dat wij nu heel normaal vinden, te weten dat

tussen burgerlijke vrijheid en politieke vrijheid. En volk had politieke vrijheid als het deelnam aan de regering. Maar er is ook zo iets als het recht om te doen en te laten en dat is burgerlijke vrijheid. (p. 268). Wat opvallend was, volgens Eberhard, was dat er een inverse relatie tussen deze twee was: in landen met weinig politieke vrijheid was de burgerlijke vrijheid vaak groot en omgekeerd. Dit onderscheid kreeg echter vervolgens ook zijn rol in de contra-revolutionaire beweging, waarvan het startschot vaak gelegd wordt bij Edmund Burkes 'Bespiegelingen over de revolutie in Frankrijk' van 1791. Deze beweging wilde een ander vrijheidsbegrip: "Vrij zijn had niets te maken met zelfbestuur door het volk (...). Nee, mensen waren vrij (...) als zij en hun eigendommen veilig waren en ze dus in rust en vrede konden genieten van hun leven en bezit." (p. 272). Zo komt 'burgerlijke vrijheid' tegenover politieke vrijheid te staan. Natuurlijk ontstaat hier spanning: als burgers ongestraft wetten kunnen overtreden, zouden ze (uiteindelijk) niet langer vrij zijn, omdat de acties van de één tot schade bij de ander kunnen leiden. (p. 282). Vanuit dit debat ontstaat de belangstelling voor de rechtstaat, die er uiteindelijk voor is om burgers te beschermen tegen de (willekeur van de) staat. (p. 283).

Volgens De Dijn ontstaat in de periode van de restauratie na de Franse revolutie (dus in het begin van de 19e eeuw) het moderne vrijheidsbegrip. Deze restauratie uitte zich in het terugplaatsen van oude monarchieën als regeringsvorm: het ancien régime. Dit was waar liberalen tegen in opstand kwamen. Tegelijk verwiepen ze echter de democratische erfenis van de revolutionaire periode. Het liberale vrijheidsdenken verwierp het koninklijk despotisme, maar evenzeer de gedachte van een volksregering (p. 288). Maar: als moderne vrijheid gelijk wordt gesteld aan burgerlijke vrijheid en niet aan politieke vrijheid: hoe kan deze dan worden geborgd: wie neemt hiervoor verantwoordelijkheid en wat is dan de rol van de staat? (p. 292). De Dijn haalt Benjamin Constant aan die op dit punt de natuurrechten weer binnen bracht: er zijn natuurrechten van mensen en die grenzen het privé-domein af, daar waar geen staat (democratisch, of niet) zich mee te bemoeien heeft. (p. 293). De betekenis van De Tocqueville was dat deze de fundamentele gelijkheid van mensen voorop zet: de groei van de sociale gelijkheid (die hij in Amerika zich had zien ontwikkelen) kon niet anders dan tot politieke gelijkheid leiden. Aristocratische regimes waren onmogelijk geworden, zodat het enige alternatief voor democratie een dictatuur was, waarbij ook iedereen gelijk was: slaven. (p. 298) Tocqueville was ook degene die voor het eerst poneerde dat het gevaar van democratisch despotisme het best te bestrijden is met méér democratie: "het enige betrouwbare tegengif tegen de neiging van democratische regeringen om zich zelf te manifesteren als 'bevoogdende macht' was een levendige burgersamenleving." (p. 299).

Jeremy Bentham toonde zich eveneens een warm pleitbezorger van de democratische opvatting van vrijheid: "Als (vrijheid) ook maar iets anders betekent dan alleen wispelturigheid en dogmatisme, dan betekent het goed bestuur; en als goed bestuur het geluk had gehad dezelfde plek in de geest van mensen in te nemen als die vage entiteit die we vrijheid noemen, zouden misdaden en dwaasheden, die de voortgang van politieke ontwikkelingen hebben onteerd en vertraagd, waarschijnlijk niet zijn gepleegd." (p. 305) Niettemin bleven de meeste Britse liberalen rond 1848 de democratische theorie van vrijheid afwijzen. Dit zag je ook in Amerika: "In feite moest je net zoveel op je hoede zijn voor de 'niet gecontroleerde macht' van het volk als voor de tirannie van koningen en edelen." (p. 310) In Amerika was dit ook (een) inzet van het debat tussen federalisten en republikeinen. De eersten geloofden dat het volk dom was. De republikeinen echter geloofden "dat de mensen zelf de meest betrouwbare hoeders van hun eigen vrijheid waren." (p. 312). Uiteindelijk overwon dit perspectief.

Hoofdstuk 6 heeft als titel: de overwinning van de moderne vrijheid. In de 19^e eeuw was er aan beide zijden van de oceaan "een stortvloed aan boeken die de tegenstelling tussen vrijheid en democratie benadrukten en vrijheid opnieuw definieerden als inperking van de staatsmacht". (p. 320) Daarmee

“werd het liberale begrip van vrijheid steeds meer gezien als een nauwelijks verholde verdediging van elitebelangen” (p. 320), een geluid dat na de tweede wereldoorlog werd overstemd, maar in de koude oorlog terugkwam: “vrijheid als het behoud van persoonlijke zekerheid en van individuele rechten.”(p. 321) Een belangrijke impuls aan dit denken waren de (volks-)revoluties van 1848. Deze mislukten overal en leidden tot nieuwe dictaturen, zoals het tweede keizerrijk in Frankrijk. Liberale ideologien zagen hierin de bevestiging van wat ze al dachten: democratie kan alleen leiden tot despotisme. Vrijheid werd dus vooral verkregen dankzij inperking van de staatsmacht. Vanuit deze positie ontstond er ook een “inzicht dat democratie en vrijheid misschien wel verenigbaar, maar niet hetzelfde zijn (wat) leidde tot een nieuw concept: liberale democratie.”(p.328) Ook in Engeland was er een gereede twijfel over de zegeningen van democratie: “ofwel plunderen de armen de rijken en gaat de beschaving ten onder, ofwel redt een krachtige regering orde en voorspoed en gaat de vrijheid ten onder.”(p. 330) Een belangrijk moment in deze discussie was de bijdrage van John Stuart Mill, in zijn essay ‘Over Vrijheid’ van 1859. Hierin werkte hij uit dat vrijheid als onbeperkt zelfbestuur tot machtsmisbruik van de meerderheid leidde, hetgeen reden was om ‘inperking van de macht van de staat over individuen’ te organiseren. In dat kader introduceerde hij het beroemde ‘schadebeginsel’: de staat mag alleen die daden verbieden die anderen kunnen schaden. (p. 332) Op deze manier kon de democratie aan banden worden gelegd en was er te erken met het principe dat democratie nu eenmaal de belangrijkste macht in handen zou leggen van klassen die zich meer en meer onder het hoogste opleidingsniveau bevonden. (p. 332). Al met al stelden liberalen in Europa na 1848 dat vrijheid het best te begrijpen is als het bezit van individuele rechten en niet als democratisch zelfbestuur.”(p.335) In het fin de siècle verschoof dit evenwel weer. Dit o.m. in Frankrijk vanwege de verloren oorlog in 1870 tegen Pruisen en daarop volgende Commune van Parijs. In Frankrijk werd de 3e Republiek uitgeroepen, op basis van een beperkt stemrecht voor mannen. Dit vleek opmerkelijk stabiel. Ook in Engeland werd gaandeweg het stemrecht ingevoerd en verbreed. Zo was Gladstone uiteindelijk sterk geporteerd voor algemeen kiesrecht. Dit liep gelijk op met de geleidelijke ontwikkeling van collectieve regelingen om arbeiders te beschermen. Men deed dit uit angst voor opstand. Niettemin was er sterk liberaal protest tegen deze ontwikkeling. Herbert Spencer schreef in ‘Den Mens tegen de Staat’(1884) dat socialisme (waarmee hij collectieve regelingen bedoelde) onvermijdelijk tot slavernij zou leiden, omdat het mensen dwing de vruchten van hun arbeid over te dragen aan de regering. “Wat de slaaf fundamenteel onderscheidt, is dat hij werkt onder dwang om de verlangens van een ander te bevredigen. Het maakt niet uit of zijn meester één persoon of een samenleving is”(p. 340). “Kortom, tegen 1900 maakten Britse en Franse liberalen zich meer zorgen dan ooit dat de vrijheid bedreigd werd door democratie, die volgens velen, onvermijdelijk tot collectivisme leidde.”(p. 341)

Ook in Amerika bestond deze vrees. Francis Parkman klaagde over de gedrachtelijkheid van negerbestuur in South Carolina en toonde zich geschokt door “overvolle steden, gevuld met massa’s geïmporteerde onwetendheid en erfelijke onbekwaamheid”(p. 348). Zo is ook het Vrijheidsbeeld, meestal in verband gebracht met het welkom aan de massa’s die er naar snakken vrij te kunnen ademen, in werkelijkheid vooral een uiting van een anti-democratisch vrijheidsbegrip. (p. 353) Dat het beeld de ‘tafels van de wet’ in handen heeft symboliseert dat de wet, c.q. de rechtstaat de beste garantie voor vrijheid vormt. (p. 355) Vrijheid van contractvorming vormde daarbij de bescherming tegen “democratisch ongeduld en socialistische fantasie”(p. 353) . Maar ook in Amerika ging de liberale angst voor democratie gepaard met steeds luidruchtiger eisen in de richting van meer democratie. Met name de ontluikende vrouwenbeweging kan hier genoemd worden. Daarbij richtte men zich ook steeds meer op de uitbreiding van de democratie naar het economisch domein. “Sociale hervormers verklaarden dat mensen niet echt vrij konden zijn als ze geen controle over hun werkend bestaan. Vrijheid hield dan ook in alle mensen stemrecht te geven.”(p. 358). In Frankrijk

verwoorde Jaurés dat ‘Wilden mensen echt autonoom, echt vrij worden, dan moesten ze de middelen hebben om te handelen, om vrij te zijn.’ (p. 360) Liberalen schoven vervolgens op (ook vanuit J.S. Mill’s schadeprincipe) en stemden ermee in dat staatsbemoeienis de vrijheid kon vergroten in plaats van deze te schaden als de staat zijn macht zou gebruiken om het economisch speelveld te effenen (p. 362). Marx ging hierop vele stappen verder en stelde vast dat (precies zoals de oude liberalen vrezden-nb) de weg naar het communisme via de democratie liep: bij algemeen stemrecht zouden proletariërs noodzakelijkerwijs allemaal gaan stemmen op een arbeiderspartij, die vervolgens het kapitalisme kon afschaffen, waarna de dictatuur van het proletariaat zou kunnen aanvangen, die tot vrijheid van allen zou leiden. (p. 366/367). Het was Kautsky die deze dictatuur verwierp als niet met het socialisme te verenigen: “Socialisme zonder democratie is ondenkbaar”. (p. 368). Aan de liberale kant bleef het debat ook voortgaan met een sterke hang naar (Von der Mises) een beperkte rol voor de staat die uitsluitend en exclusief tot taak heeft om leven, gezondheid, vrijheid en privébezit tegen gewelddadige aanvallen te beschermen. (p.369). Ook in Amerika bleef deze discussie heen en weer gaan. “Roosevelts herverkiezing in 1936 maakte voor korte tijd een einde aan een halve eeuw durend debat over aard en betekenis van vrijheid”. (p. 378). Maar direct na de oorlog kwam dit debat weer volop terug. “De koude oorlog had een enorme impact op het intellectuele leven in de Verenigde Staten en Europa. Met verbijsterende snelheid verving het communisme het nazisme als de belangrijkste ideologie die (...) moest worden bestreden.” (p. 380) In reactie op verkiezingswinsten van communisten en socialisten in verschillende Europese landen ontstond er een anti-marxistische coalitie, die Hayeks ‘De weg naar slavernij’ uit 1944 als uitgangspunt had. Hij verzette zich tegen het idee van ‘planning’, dat hij gelijk stelde met socialisme. Planning moest volgens hem tot totalitarisme leiden. Dat gold zeker ook voor sociaal-democratie: “Democratisch socialisme is niet alleen onbereikbaar, maar.... het streven ernaar leidt tot iets totaal anders: de vernietiging van de vrijheid zelf.” (p. 382). Isaiah Berlin beschreef dit genuanceerder. Hij stelde dat de begrijpelijke menselijke wens om meer zekerheid te hebben ertoe leidt dat mensen een steeds grotere staat waren gaan aanvaarden. In West Europa had de paternalistische staat de vrijheden van individuen ernstig gekortwiek. Vanuit deze gedachte kwam hij met zijn beroemde ‘two concepts of liberty’: negatieve (vrijheid van) en positieve vrijheid (vrijheid tot) . Volgens hem is alleen negatieve vrijheid de moeite waard. Deze negatieve vrijheid is niet, althans niet logischerwijs, verbonden met zelfbestuur. Vrijheid is zelfs niet onverenigbaar met bepaalde vormen van autocratie. (p. 385). Niettemin pleit Berlin voor een “dubbelzinnig compromis” tussen deze twee vrijheden, “omdat we noch vrijheid, noch een minimale welvaart kunnen opofferen”. (p. 384). Berlin geeft overigens wel prioriteit aan negatieve vrijheid die hij ziet als de essentie van de westerse beschaving, anders dan de positieve vrijheid die de essentie van oosterse beschaving zou zijn. Hannah Arendt tenslotte verzette zich tegen het ‘dorre en lege’ liberale denken. In plaats van het credo ‘Hoe minder politiek, hoe meer vrijheid’, pleitte zij (in de Menselijke Conditie) voor een vrijheid die te verwezenlijken was door middel van politieke participatie. (p. 388)

Al met al was volgens de Dijn de conclusie in de periode van de koude oorlog dat vrijheid vooral de afwezigheid van staatsmacht was, veeleer dan democratisch zelfbestuur. [ik vind dit raar, als je ziet dat juist in die periode er enorm veel staatsinterventie was en de verzorgingsstaten zijn opgebouwd].

NAWOORD

“Wat betekent het om vrij te zijn in een samenleving, of als samenleving. Daarop bestaan, zo blijkt uit dit boek, twee totaal verschillende visies. Je kunt vrijheid gelijk stellen aan zelfbestuur, zoals de oude Atheners al deden en zoals ook “Romijnse plebejers, Florentijnse humanisten en Atlantische revolutionairen” bepleitten (p. 391). Daarbij ligt er een nadruk op de noodzaak van gelijkheid met het oog op die vrijheid.

Je kunt ook vrijheid zien als afwezigheid van staatsmacht. In het vervolg daarvan zien deze anti-democraten gelijkheid niet als pijler, maar juist als de ergste vijand van de vrijheid, omdat gelijkheid en democratie altijd zal leiden tot aantasting van de eigendomsrechten van de bezittende klasse. (p. 393). Op dit moment vinden de felste vrijheidsstrijders van het westen beperking van de staatsmacht nog steeds belangrijker dan versteviging van de controle van het volk op de regering. (p. 393) Maar ook onder 'centristen', zoals Yasha Mounk is er een neiging te denken dat de vrijheid bedreigt wordt door 'niet-liberale' opvattingen van het volk. Maar, aldus De Dijns slotwoord: "Eeuwenlang hebben mensen vrijheid (..) als een aantrekkelijk ideaal beschouwd omdat ze opriep tot meer controle van het volk op het bestuur en tot toepassing van de staatsmacht om het collectieve welzijn te vergroten. (..) Vrijheid, democratie en gelijkheid (stonden) voor de stichters van onze democratieën niet op gespannen voet met elkaar, maar (waren) inherent met elkaar verstrengeld." (p. 395)